

ЗА ЛОГИКАТА НА ЕДИН ОБРАЗ

ЛИДИЯ ВЕЛЕВА

Двата романа на Георги Караславов, създадени през 30-те години — „Татул“ и особено „Снаха“, — са отдавна признати за един от върховете на нашата литература след Освобождението. Те представляват нов етап както в развитието на жанра, така и в разнищването на една тема, която още от края на миналия век разглежда в различни ракурси, неизменно си остава централна за българската белетристика и се свързва с най-високите ѝ постижения: коренните социални промени, които настъпват в българския живот и свързаната с тях морална криза.

Преустройването на отношенията между хората на буржоазна основа, установяването на себичността и отчуждението като закон на живота, взаимното противопоставяне на базата на собствеността се очертават в най-трагичната си форма, като унищожителни за всичко добро у човека, най-вече в произведенията на писатели, които черпят сюжетите си от живота на селото. Закономерно всички промени от такъв характер могат да разкрият многообразните си прояви и последици в най-всестранно развитата система от нравствени отношения, утвърдена чрез най-устойчивата традиция. Във всяка подробност тук разликите между старите и новите форми на отношения между хората се открояват отчетливо и красноречиво, като разкриват цялата дълбочина на своя смисъл, значението си за миналото и бъдещето на народния живот. Това, че такива писатели като Елин Пелин и Йовков например, които достигат до най-дълбоки откровения за човека и човешката душа, свързват цялото си творчество със селото, не е случаен факт, свързан само с техния произход, също както не е случайно и това, че гражданите Михалаки Георгиев и Антон Страшимиров през 90-те години на миналия век започват да пишат за селото. То ги привлича, защото неговите проблеми в оня момент са най-остри и вълнуващи, защото то като цяло не само внезапно възниква като проблем в оня момент, но и този проблем се оказва централният и най-болният в тогавашното българско общество. Страшимиров от 90-те години със своя афинитет към конфликтните ситуации ясно долавя огромното социално напрежение, което избухва в селските вълнения от началото на века. Първите си открития за селото българската литература прави именно в областта на социалните отношения, за да ги разшири и уплътни по-нататък, обхващайки всички многостранни прояви на човешкото.

Докато в началото на века промените в човешките взаимоотношения се долавят преди всичко като единични прояви, като начало на процес, чиито последици се разкриват до голяма степен като тревожни предчувствия за бъдещето, през 30-те години новите отношения от буржоазно-капиталистически тип се представят пред погледа на комуниста Караславов, запознат с материалистическите закони на общественото развитие, вече като разгърната и всеобхватна система, която разпростира своята логика върху всички връзки между хората. Тен-

денциите от края на миналия век са се изявили напълно, процесите са придобили относително завършен вид. Това очевидно е и най-сериозната предпоставка, която позволява на Караславов да се насочи към разгърнатото белетристично платно на социалния роман.

В своите два романа Георги Караславов ни въвежда в такава ситуация, при която собствеността вече напълно е разделила хората на село. Разпределянето на парчетата ограничена земя предполага непрекъсната борба за преразпределение. Големината на притежаваното парче се е превърнала в мярка не само за престижа и силата, но и за възможността да оживееш. Ефектът на отчуждението е разкрит в тези творби в неговата най-достоверна форма, като явление обикновено в житейски смисъл, нормално, ако може изобщо да се употреби тази дума.

Изследването на това явление започва в „Татул“, където изродените майчински чувства на Мариола отричат себе си. Тя е пример за ограничени и от природата, и от обстоятелствата човешки възможности. Нейното поведение изглежда несамостоятелно, тя действа по силата на инерцията. Дори най-съдбоносно то ѝ действие — убийството — е решено сякаш не лично от нея, с някакво слъпо убеждение, че така трябва да бъде, че този е единственият изход, който ѝ се предопределя от съдбата. При толкова дълга подготовка и обмисляне, как да стане всичко, тя нито веднъж не се замисля поне за миг, какво точно се готви да извърши.

Докато Мариола е лишена от инициатива в живота, намира се само в положение на самоотбрана, защото е слаба и зависима, не може да настъпва, с Юрталана от „Снаха“ Караславов се насочва към друг пример — примера на широките възможности. В „Снаха“ социално-психологическите задачи, чисто художествено разрешение Г. Караславов е потърсил вече в „Татул“, изпъкват в несравнено по-сложна форма, за да доведат писателя до нови, дълбоки открития за българското село и за човека, непознати дотогава в нашата литература.

Между особеностите, които очертават „Татул“ и „Снаха“ като два последователни етапа в една обща насока на художествено търсене, не може да не се натрапи на вниманието ни това, че сюжетният възел и в двата романа се сплита около убийство. То става най-драстична и зловеща проява на отчуждаването на хората и противопоставянето им един на друг в системата от собственически отношения, която по принцип отрича стойността на непосредствените човешки връзки и ги лишава от емоционална тежест.

Първата сцена от „Снаха“ представя Юрталана с най-видимата, но и най-отблъскващата страна на неговата същност — тази, с която се докосва до другите хора. Това е прочутият пазарлък с надничарките, при който той с неумолима и дребнава упоритост се стреми да ошети, както може, Добра и дъщерите ѝ. Още тук съвсем ясно се очертават ръководните принципи на неговата житейска практика: война с всички, което означава непрекъсната бойна готовност, използване на всеки удобен случай, за да откъсне нещо от другите и да го присъедини към своето. От тези принципи се определят изцяло и формите на неговото общуване с хората.

Още в първите сцени на романа се определят двете основни житейски отношения на Юрталана. Тема на първата сцена е Юрталана спрямо другите хора. След кратка експозиция на семейните отношения в дома на Юрталана идва ред на другата основна тема — Юрталана и земята. Тези две отношения се допълват и съдържат едно в друго. Когато върви между царевичните ниви, Юрталана непрекъснато назовава имената на стопаните и сравнява: „Аа, бай Стойно, не си натискал ралото, не си!“ или „Я го виж ти Пъшин Гого — ще яде качамак!“, за да стигне накрая, както обикновено, до собствената си триумф: „И на царевичата съм пръв! — отпусна се той, грохнал от задухата и дългия път. — Харно направих, че наминах да я видя.“ Видът на нивите се дешифрира

от Юрталана като белег на слабост или надмощие. В мислите и преценките си той гради около себе си една ситуация на непрекъснато взаимно противопоставяне и борба, в която той се чувства като у дома си. Този момент, в който Юрталана се чувства напълно добре, владеещ положението, и всичко около него поддържа пълната му увереност в собствените му сили, е избран от писателя, за да ни въведе в първото дълбоко разклащане на равновесието у неговия герой. Караславов се отказва от епично спокойното разгръщане на обстоятелствата, за да навлезе стремително в драматично напрегната ситуация.

Психологически този момент на самоувереност е избран много добре, за да мотивира прехода към необузданата, умопомрачителна ярост, в която Юрталана, без сам да знае как, извършва убийството на детето. Точно чувството на пълно самодоволство, в което се разтоварва постоянната агресивност на Юрталана, е нарушено при вида на окършените мамули и придава такава енергия на отмъстителната му готовност да търси на всяка цена сметка за накърненото си имущество. С двукратното падане на Юрталана Караславов въвежда още една пряка мотивировка за нарастващата му афектация, която го кара да изгуби всяка трезва преценка за причините и следствията на действията си в момента.

Но освен грижливо изградената пряка мотивировка на състоянията и действията на героя тази сцена крие в себе си и други значения, много съществени в цялостната смислова постройка на романа, към които ни връща непрекъснато по-нататъшното изложение на събитията и произлизащото оттук разгръщане на основните идеи.

Още от първите редове на сцената в нивата се налага с нарастваща сила и многозначителност внушението, че в своята стабилност и добра ориентация в околната обстановка Юрталана борави с един най-повърхностен слой на живота. Под този слой се крият много по-важни и съществени страни, вече не от гледна точка на Юрталана, но дори и от негова гледна точка. Благополучието обикновено е лекомислено. И именно когато, замаян от успеха си, Юрталана се усеща вече господар на света около себе си, уверен, че всичко му се подчинява, непредвидената дребна щета, която му е нанесена, прозвучава в съзнанието му като тревожен сигнал, като заплаха, че положението му може би не е така непоклатимо, че животът в същност не му се подчинява. Сътресението, в което изпада Юрталана в следващите мигове, е наситено със значимост. Катастрофата, до която той стига, воден от тъмната, безогледна и стихийна инерция на поведението си, внезапно прекъсва тази инерция. От чувството за благополучие той е изправен изведнъж пред ужасната невъзвратимост на смъртта. Съпротивлявайки се с всички сили, той трябва все пак да стигне до истината, че е станало нещо непоправимо. И тук идва един от най-необикновените моменти в романа, изключителен по своята човешка проникновеност: с нарушено равновесие от внезапността на удара Юрталана за кратко почва да мисли по начин, напълно необичаен за него — с чисти величини, несъотнесени към егоистичния му интерес. За съвсем малко време той възприема живота и смъртта в цялата им сериозност, сила и величие. Детето пред него е непознато и безименно, само дете, и точно това неочаквано го сближава с него. Той забелязва у него преди всичко това, което знае по себе си: удължаваната ризка със старовремското копче, избелелите потурки, напуканите, почернели петички. Това го връща към спомените от детството му и в същото време раздвижва мислите му в отдавна забравена посока. Той си припомня и предишните срещи със смъртта, сякаш за да разбере по-ясно какво се е случило. Ужасът и разкаянието го карат дори да се откаже за миг от това, което е било винаги най-важно за него: „И защото аз съм се трябвало да гони момчето — нека си набереше царевича, нека цялата нива смъкнеше у дома си, да се не види и нивата ѝ, и намерата ѝ! . . .“ Неочакваните реакции и мислите на Юрталана принадлежат към по-

дълбоките пластове в образа, към неговата по-широка и сложна характеристика, която продължава да се разгръща чак до края на романа.

Спрямо основните определения на образа обаче така, както той е представен дотук, спрямо най-активните сили в неговата психика, които определят начина, по който той действа в живота, състоянието на безкористен размисъл не е присъщо и не може да бъде устойчиво. И наистина, то се оказва нетрайно, бързо е изтласкано от съзнанието на Юрталана. Щом представите му във връзка с убитото дете се разширяват, те го възвръщат в обичайното му състояние на отбрана и нападение. Първата му мисъл за родителите на детето е изпълнена с парещо съчувствие: „Кои ли хорица ще тичат като луди по пътищата и кръстопътищата!“ — хвана се за главата Юрталана. — „На кои ли сиромаси изгорих чергата?“ Но вече въпросът за името на родителите, конкретната представа за техните упреци, за отговорността, която ще му се иска, иначе казано — възстановяването на реалните житейски отношения в съзнанието му, го поставят отново в състояние на война спрямо останалия свят. По-нататък Юрталана действа, потиснал емоциите си, без въображение, с несмутено чувство за ориентация сред конкретните обстоятелства и затова успява да свърши всичко около прикриването на престъплението по юрталановски солидно и сигурно. Стига дори до върховната проява на безчувственост и хладнокръвна пресметливост — да предложи на бащата пари назаем, за да търси детето си. Като че ли мигът на безкористно преживяване в нивата изобщо не е бил.

Стъпил здраво на земята, Юрталана борави с живота като с груба материя, като изобщо не допуска, че явленията и вещите около него могат да имат някакво значение извън непосредственото си практическо приложение. Юрталана е изцяло човек на действието. Това подчертано буржоазно качество, проявено така интензивно като определящо в характера на героя, е едно от откритията на Караславов в обрисването на Юрталана като социален тип. Нашата литература за селото не познава друг такъв образ преди него.

В системата от делови връзки на Юрталана със света намира място дори угризението на съвестта му, което все пак го измъчва. Той се отървава от него, като го материализира в парична стойност — в дарение за Бачковския манастир. Дори заръчва на сина си Стойко да не се скъпи и да купи най-хубавия овен, за да стане цялата работа солидно и сигурно. Сцената на покупката и дарението на овена протича подчертано под знака на груба деловитост. Нито милост, нито благочестие има в цялата процедура: „Стойко задърпа овена, изведе го зад струпания народ и го предаде на калутера. Няколко души се хвърлиха върху замаяното добиче, хванаха го за рогата, смачкаха и събориха догорялата свещ и се скараха кой да го откупи отново. . .“ Така най-човешкото чувство у Юрталана влиза в нормата на неговия практицизъм, за да бъде заличено и анулирано при тази трансформация. Това, което остава у него след нещастieto в нивата, е само потиснатият, но постоянен мъчителен страх, че нещо може да се разкрие. Но и в това отношение той е уверен, че е извършил всичко, за да прикрие най-сигурно престъплението си, и всяка измината година потвърждава тази негова увереност.

Юрталана е създал между себе си и света здрава защитна броня, която се старее да укрепва непрестанно. Границата между него и останалия свят, по която минават неговите отбранителни линии, е притежанието. Той явява абсолютно в неговата всемогъща сила. Последователното и абсолютно твърдо разделяне между „мое“ и „чуждо“ определя неговото място в света, регулира от негова гледна точка всички жизнени отношения.

Положението, което заема снахата в тази система обаче, е двусмислено. Тя е преминала от едната категория в другата и както става в романа, може отново да стане напълно чужда. Именно чрез Севда се извършва големият пробив в неговата отбранителна система. Тайната около престъплението, укривана така

предвидливо, с непоклатима сигурност, се оказва в ръцете на Севда и оттук идва катастрофата.

Разбира се, сериозно погледнато, работата не е в самата снаха, а в начина, по който Юрталана строи отношенията си с всички заобикаляящи го. Такава напрегната система никога не може да бъде неуязвима. Слаби места в нея трябва да има непременно и както става ясно, те не са едно и две. Караславов съсредоточава вниманието си изцяло върху вътрешните закономерности, които движат съдбата на Юрталана, и този подход се спазва неотклонно в целия роман. В никой момент тежестта в развитието на действието не се прехвърля върху друго лице. Останалите герои служат преди всичко да уплътнят него като образ. Никой от тях не поставя специфично свои проблеми.

Севда става нещо като оръдие на съдбата. Единствено стечението на обстоятелствата определя нейната роля. Самата тя няма своя позиция. Това, което тя върши, най-малко се определя от някакви убеждения, а е съвсем примитивна реакция спрямо положението, в което се намира, определяна винаги от егоистични мотиви. Отначало, докато Стойко е жив, и тя се чувства здраво свързана с дома на Юрталана, въпреки че е потресена, когато научава за убийството, на нея през ум не ѝ минава, че свекър ѝ трябва да понесе възмездие за това, което е извършил. Напротив — и тя като другите се плаши, че с разкриването на тайната ще рухне целият им подреден живот, стареа се от все сърце да забрави всичко и успява. Успява до такава степен, че дори след като вече е жестоко оскърбена и изпъдена от дома на Юрталана, тя не се сеща веднага за неговото престъпление, а случаят ѝ напоява за него. Това, че смъртта на Астаровото момче така здраво е изтласкана от съзнанието ѝ, говори покрай другото, че впечатлението от самия този факт не е било чак толкова дълбоко. Тогава, когато научава тайната, тя се вълнува в много по-голяма степен от положението си като снаха на Юрталана. По-късно смъртта на детето става за нея оръжие за отмъщение и не само за отмъщение. Изнудването за имот, което започва, след като Севда съобщава за Астаровото момче на родителите си, показва съвсем недвусмислено, че тя принадлежи към света на Юрталана.

Севда често е тълкувана като някаква художествена антитеза на образа на Юрталана, която му се противопоставя като носителка на народния морал и народното чувство за справедливост. В действителност тя живее по същите закони, по които и той. Никакъв противоположен принцип на човешки взаимоотношения не се възпъщава в нея, както е например при Минчо в „Татул“, и затова именно нейният вътрешен живот, доколкото е представен на страниците на романа, не поставя проблеми. Тъкмо защото са типови, лишени от специфична проблемност, преживяванията на Севда твърде относително могат да бъдат наречени вътрешни. Те са съсредоточени предимно около личните ѝ надежди за благополучие, за уреждане на семейството, около съзнатия ѝ гордост като Юрталанова снаха и тревогата ѝ, че е бездетна. Всичкото това е колкото човешко, толкова и обикновено в своята разнопосочност, лишено от собствена идея. Сред другите образи на романа Севда наистина се отделя с едно по-ведро излъчване, но обаянието ѝ е свързано най-вече с младостта ѝ — със свежата ѝ хубост, с надеждите ѝ за щастие. С това тя спечелва за някое време и сърцето на Юрталана. Той също харесва оживлението, внесено от Севда в неговия дом, допадат му проявите на нейната енергия, промените, които прави, движението, създадено около нея, докато не са почнали да се проявяват неблагоприятията и да назряват тежките конфликти. Обаянието на Севда съвсем не е от такъв характер, че да създаде принципна граница между нея и света на Юрталана, и не то противопоставя двата образа, а омразата и ожесточението, които ги обединяват в едни и същи идейни рамки.

Преди да се омъжи за Стойко, Севда се опива не само от любовта си, но и от гордостта, че именно тя е предпочетената между толкова момичета в селото, за да стане снаха на най-богатия човек, радва се на завистта на другите. Моралните качест-

ва на Юрталана и общата неприязън на селото към него не смущават нито Севда, нито семейството ѝ. Напротив, при мисълта, че ще се приобщи към богатството на Юрталана, старата Казълбашка съвсем не го превъзхожда морално в разсъжденията си.

Дълбоко значение има и това, че Севда, такава, каквато е в романа, не се противопоставя идейно на Юрталана. Караславов си поставя тук по-трудна и много по-сложна в художествено отношение задача. Едно разобличение отвън, от друга гледна точка, улеснява и опростява оценката на образа, но не позволява докрай да се анализира неговата същност. Юрталана носи сам у себе си разрушителните сили, които го унищожават, и тъкмо това се разкрива с необикновена сила в романа. Точно затова принадлежността на Севда към света на Юрталана представлява нещо много по-съдържателно и плодотворно като художествено решение.

Всички сили на художника Караславов в този роман са насочени към вътрешните аспекти на образа, към най-дълбоките му двигатели и противоречия. Затова той се насочва към герой с много по-сложна душевна структура, отколкото е Мариола от първия му роман. Юрталана е личност. Той има своя позиция, свой път в живота и собствени проблеми. Именно защото е зареден с голям вътрешен потенциал, носи повече природни дарби и по-богато наследство у себе си, противоречията на неговото съществуване могат да бъдат проявени и вътрешно, да се превърнат във факт от душевния му живот.

В първия диалог-сражение между Юрталана и Севда възниква един човечен момент, в който и двамата смутени се отклоняват от предначертаната си линия на поведение. Това става, когато Севда напомня за смъртта на Стойко и за вината на Юрталана. Тук внезапно Юрталана се оказва обезоръжен, вместо да я нападне с някоя остра реплика, той се плаши от думите ѝ, моли я да не говори така. Този смут показва, че той наистина се усеща виновен. Неговата увереност е разколебана от това, че неизменно твърдото му и еднолинейно поведение дава нежелани и непредвидени резултати.

Отразен в психиката на Юрталана, принципът на противопоставяне между свое и чуждо, по който се дели целият свят, се проявява в неспособността за съчувствие. Цялата му система на поведение го тласка към всестранно затваряне у себе си, към изолиране от чуждите болки и нарастващата му душевна студенина засяга вече и най-близките му хора. Въпреки че децата са стимулт за неговата активност, той вече не може да създаде сърдечна връзка между тях и себе си, а и не се опитва, защото никак не му тежи нейната липса. В безсърдечие то на Юрталана се появява нещо закономерно, то не е случаен индивидуализиращ штрих. Традиционната човештина последователно се изкоренява от неговия свят. Деловитостта, която Юрталана прави ръководно начало в живота си, изисква трезви и сурови мотивировки на отношенията му към хората. Там, където той защитава интересите си в борба с другите, недоверие то е неизбежно. Юрталана е свикнал сам да поставя клопки и да се пази от тях. Първият му рефлекс спрямо поведението на другия човек е да потърси какви скрити мотиви се спотайват зад него. Затова и когато синът му губи сили и не може да работи на полето, той, вместо да се разтревожи, го подозира в преднамерено лентийство и му крещи в ярост своята версия за подбудите му:

„... — Знам защо ми ги правиш тия номера, знам, не съм толкова прост, колкото ме мислиш! ... Знам и си записвам всичко.

— Защо? — сонна се Стойко, дигна глава и го изгледа твърдо.

— Ще ти кажа! Ще ти кажа! — повтаряше задъхан и уморен от тревога Юрталана. — Господар на кесията ми искаш да ставаш ти, ето за това. Разбра ли?“

Цялата тази сцена между баща и син, в която се произнасят цитираните реплики, е разкрита от Караславов с изключителна достоверност на психологическите състояния и преходи. Тя ни изправя пред сблъсъка на двама души, между

които не може да се прехвърли мост на разбиране, доведени до жалко състояние от крайната степен на възбудата си, която не може да намери отдушник в ничие съчувствие.

Юрталана не вярва в болестта на сина си. Дорислед като Стойко се е прегледал при селския лекар, той отива сам да провери какво му е казано и накрая за сигурна проверка го завежда и при друг лекар в града. Като първобитен и здрав човек той дълго време не може да проумее и характера на болестта, която няма никакви бурни външни прояви, а руши незабелязано сина му. Той я нарича „царска болест“. Смъртта на Стойко е един от най-тежките удари, които понася Юрталана, с нея започва лавината на неговото сгромолясане и тя идва по негова вина, както настойчиво се подчертава в романа. Той обаче съвсем не е искал синът му да умре, а не е долавял опасността. Когато най-сетне стига до съзнанието му страшната истина, че Стойко е зле болен, той наистина е готов да дава много пари, за да спаси живота му, и това отново му вдъхва сигурност: „Срещу толкова пари според него човек и в локвата да го оставиш, пак ще оздравее.“ Но и Севда е силно обнадеедена от скъпото лечение: „Пет хиляди лева на месец! — радваше се тя. — Щом е толкова скъпо това лекуване, ще оздравее той, не може да не оздравее!...“ В магическата сила на парите вярват всички и до последния миг се залъгват, без да проумеят безнадеждността на положението.

Ударът, който се стоварва върху Юрталана, както и неспособността му да го предвиди и предотврати, се предопределя от цялата логика на поведението му. Той не долавя навреме колко е сериозно положението на Стойко преди всичко, защото чуждата болка не стига до него. Но той не проявява и практическата предвидливост, която би била възможна в случая, защото крайният прагматизъм на действията му не му позволява да овладее значението им в малко по-широки рамки.

Цялото поведение на Юрталана се свежда винаги до настоящия миг, разбиран съвсем тясно, лишен от предистория и по-далечни последици. В него неотклонно се проявява характерната за буржоазната деловитост практическа насоченост, но този практицизъм е пределно опростен, примитивен, защото и сам Юрталана е прескочил към буржоазния тип съзнание от една примитивна форма на живот.

Резкостта на прехода, скокът от едно състояние в друго определят много неща у Юрталана. В много отношения това го лишава от стабилност, от жизнена опора, въпреки че на пръв поглед изглежда толкова здраво стъпил на земята.

Този преход е узаконен в съзнанието на Юрталана и това личи ясно в отношението към децата му. Той е сигурен, че трябва да бъдат различни от него, и основание за това му дава именно фактът, че той самият се е променил и вече не прилича не само на родителите си, но и на самия себе си, какъвто е бил преди години. Естествено, както всички хора, и Юрталана иска да намери у децата си свое продължение и затова толкова по-забележително е, че главното му желание, свързано с тях, е да ги види напълно откъснати от всичко, с което е израсъл той самият, способни да се движат сред други хора, възприели други навици и форми на поведение. Амбицията му да направи от Алекси учен човек взема почти болезнена форма, защото в тази ученост той се надява да намери компенсация за своята непохватност, която му е пречила в определени ситуации. По този начин той си представя как неговият стремеж към натрупване, наследен от сина му, ще продължи, проявен с още по-неумолима сила, преодолял всички пречки. И тук той търпи другото си голямо жизнено поражение, също непредвидено, дошло като непонятен удар на съдбата. Алекси не оправдава очакванията му. Неговата енергия и настъпателна сила липсват при сина му, който се оказва един безгрижен готованец, лишен както от амбиции, така и от воля за борба. Юрталана е очаквал, че синът му от само себе си ще трябва да възприеме неговото отношение към живота и се оказва излъган.

Тази изненада в живота на Юрталана е един от признаците, че той не е успял да овладее новата социална ситуация, в която се намира. Въпросът за възпитанието на децата му не съществува за него. По начало това е въпрос, който възниква с цялата си тежест и значение в буржоазната епоха, свързан с динамиката на развитието, която води до очевидно разграничаване на поколенията. Целенасоченото формиране на личността като проблем може да възникне, разбира се, само при наличието на определено понятие за личността като нещо обособено и самостоятелно със свой индивидуален път на развитие. Такива задачи и проблеми изобщо не съществуват за Юрталана, защото неговото собствено съзнание все още не е достатъчно индивидуализирано. Индивидуализмът на Юрталана все още не е докрай избистрен в неговото самосъзнание, или по-точно — самосъзнанието на Юрталана като човек от друго време все още не е цялостно изградено. Ангажиран изцяло в едностранчивите си практически действия — печелене на пари и трупане на имот, той не се замисля върху отношенията си с хората, разглеждани в чистия им вид. Във виждането и преценката на тези взаимоотношения той влага неразчленените представи на едно примитивно съзнание.

Според патриархалната традиция, в която той е израснал, децата наистина са се възпитавали почти от само себе си. Животът на възрастните е протичал изцяло пред очите им, в постоянна и интимна близост и възприемането на техните понятия и правила за живота е ставало незабележимо, без специално организиран възпитателни действия. А и от новите поколения не се е очаквало и не се е искало да бъдат нещо много по-различно от предишните, да поемат някакъв съвсем нов, свой път на развитие.

Юрталана не знае и не предвижда, че изграждането на децата по определен начин изисква специално насочени усилия. Той знае открай време, че децата са женска грижа, но в действителност тези грижи, които той може да си представи, са само битови. И ако той не може на практика да участва в духовното изграждане на синовете си, то е не само защото живее извън духовните категории и преценява като незначителни проблемите, които не са от материално естество. Това не може да стане и по спонтанен неосъзнат начин, защото в дома на Юрталана липсва някогашната задушевност на семейното общуване, липсват общите занимания и интереси. Дейността на Юрталана, която изцяло го поглъща, е само негов собствено проблем, и той предпочита да държи домашните си настрана от своите работи, като ги осведомява единствено за придобивките си. На тях им е отредено да бъдат пасивни и безотговорни.

Студената деловитост на отношенията прави едностранчиво и бедно общуването между родители и деца, изолира ги едни от други. Такъв е конкретният образ на отношението между поколенията, който се разкрива в романа. В по-дълбоките смислови пластове на творбата обаче може да се долови, че връзката между поколенията, между миналото, настоящето и бъдещето се прекъсва и в много позначителен и обобщаващ смисъл.

За Алекси Юрталана казва: „Учен ще го правя аз него. Да не ми се надуват другите.“ Тази форма на отрицание, която приема амбицията му, е много характерна. Бъдещето на сина си той вижда най-напред като противопоставяне на нещо друго. Той много по-ясно си представя това, което не трябва да бъде, а за това, което би искал да изгради от сина си, няма точен образ, защото е извън неговия опит. Впрочем, доколкото Юрталана смята за необходимо да предаде на децата си като жизнена поука неща от своите собствени наблюдения и оценки за живота и хората, те също са отрицателни. Той демонстративно отрича и наследената мъдрост — предишните пословици, обичаите, които събират хората заедно. Отношението към човека, интересът към човека и познанието за него, оформени от патриархалната традиция, са напълно ликвидирани в убежденията, които де-

монстрира Юрталана. Той вече няма да ги предаде на своите деца, които остават обезнаследени в това отношение.

Недоверието на Юрталана към света е придобило наистина тотален характер. Както се вижда, то засяга не само действията на хората, а с които той влиза в непосредствен допир, но и чуждия опит, вкл. опита на предишните поколения, а това именно е сумираният човешки опит, който му е достъпен, който би трябвало да е естествено негово достояние. Недоверието тук вече идва, разбира се, не от подозрителност, а от чувството, че се е откъснал, че живее съвсем различен живот, и това, което са знаели хората преди него, не може да му послужи. Практиката му го тласка към противоположни изводи.

Но нещата се усложняват още повече при Юрталана поради това, че той изпитва също такова недоверие към тази система, в която би трябвало да бъде като у дома си. Той се съмнява и се отнася с известен страх към институциите, които са присъщи на новото му социално положение — към градските търговци, които боравят с по-сложни във финансово отношение предприятия, към държавните учреждения с техните образовани чиновници. Той се ласкае от възможността да общува с големи от града, при всяка възможност ги посреща богато в дома си, но в тяхно присъствие винаги е притеснен, нащрек. Недоверието на Юрталана в този случай има друг източник. В корените му се таи старият селски страх пред непознатото, враждебното чувство към нахлуващите отвън нови форми и отношения. Юрталана презира чиновниците, които смята за излишни хора, но се и страхува от тях, защото не са му ясни механизмите на тяхното поведение, сложностите на апарата, в който са включени. Заплахите в живота на Юрталана и най-голямата от тях — разкриването на престъплението и мисълта за последствията, които ще трябва да понесе, в неговото съзнание се свързват неизменно с града и с учените, които стават персонафициран обект на недоволството, породено от чувството му за нестабилност в живота.

Скопът, извършен в живота на Юрталана, го прави да се чувства чужд навсякъде, лишава го от обикновеното всекидневно човешко общуване. Той се е озовал сякаш извън формите на това общуване. Съзнателно се отчуждава от средата, в която е израснал, но в никакъв случай не може да се почувствува свой в новата си социална сфера. Зареден спрямо всички с недоверие, основанията за което се намират в собствената му линия на поведение, той пребивава до голяма степен в социален и нравствен вакуум. При всяко свое решение и постъпка той може да разчита само на себе си, единствено на своя опит и съображения.

Напрежението, което се поражда от тази ситуация, е изключително голямо и то се проявява разрушително в критичните моменти. Стабилността на Юрталана е много голяма там, където животът му тече по инерция. Силата си, надмощието си той проявява именно в такива случаи и това идва от характерната му селска душевна нагласа, в която привързаността към установените форми, към повторенията преобладава над пластичната приспособимост. Но изненадите в живота, които го поставят в непредвидени ситуации, обръкват неговата отбранителна система. Той не е достатъчно гъвкав, за да реагира адекватно на всяко ново явление, още повече, че главната тенденция на целия му живот е била към ограничаване и еднопосочност на общуването му със света. В случаите обаче, в които се вижда, че предвидливостта на Юрталана не е всеобхватна и той не може да организира според намеренията си дори и собствения си живот, у него се отключват неочаквани реакции.

От това, че Юрталана се затваря за света, неизвестностите, които той не може да предвиди и овладее, стават по-многобройни и по-застрашителни. Освен ролята си на сюжетна завръзка сцената на убийството в новата определя и същевременно силно акцентира още от самото начало и това основно отношение между героя и света. Това е слабото звено, което позволява да се проявят противоречия-

та на разнородните структурни елементи в образа и с това открива път за аналитично проникване в неговите дълбочини, като същевременно обогатява значенията, които се съдържат в следващите моменти от развитието му.

Сцената в нивата е също тъй напомняне за големите величини в живота. С нея се отхвърля възможността за опростено и едноизмерно тълкуване на неговите явления. Сблъсквайки ни с въпроса за живота и смъртта, тя придава трагична тежест на героя, насища със съдбоносен смисъл и отговорност неговите постъпки. Въпросът за вината на Юрталана още тук излиза извън сферата на криминалния случай, а в по-нататъшното развитие на романа той разширява значението си, надхвърля рамките на житейско-практическите отношения, за да бъде съотнесен към основните категории на човешкото съществуване. Вината на Юрталана трябва да се разглежда спрямо живота изцяло и тя засяга цялостно избора му път.

Насочването към по-дълбоките проблеми на живота в композиционната постройка на творбата винаги идва като следствие от разклащането на жизненото равновесие на героя. Може би най-характерната проява на вътрешна обърканост у него е възникването на мисли, несвързани с решаването на практически задачи. Тъкмо безкористното разсъждение, което изглежда най-ненормално спрямо основната характеристика на Юрталана, разкрива път отвъд повърхността, към по-дълбоките пластове на образа. Но подобни състояния в същото време са в противоречие с активната страна на неговата същност и той им се съпротивлява.

В борбата за надмощие сред другите хора силата на Юрталана, както споменах, е най-голяма в случаите, когато животът му е възприел определена инерция. Тогава той чувства здрава почва под краката си и придобива увереност за настъпление. И в моментите на смут и объркване защитната реакция на Юрталана е именно в усилието да възстанови в отношенията си със света всичко на предишното му място. След убийството той успява да направи това. Животът му тръгва отново по установените релси и всички отношения с други хора са вкарани отново в рамките на неговия буржоазен прагматизъм. По същия начин в хода на сюжетното развитие той посреща и другите по-малки и по-големи удари, които му се стоварват. Пораженията, които търпи в спора за селската мера, в общинските избори засилват агресивните му настроения. Той е готов да смаже тези, които му се изпречват на пътя, и да докаже кой е Юрталана — такъв смисъл обикновено имат заплахите, които той отправя към околния свят.

Юрталана обича обикновено да изтъква и демонстрира силата си, за да внушава страх и респект у околните, но тъкмо неговата бруталност прикрива най-съществената му слабост в борбата за живот. Демонстрациите на надмощие са му необходими, защото при него липсва вътрешна опора. Фактически той е свършено неподготвен и неспособен да посрещне поражение, защото му липсват принципи на поведение, които да бъдат действени при всички обстоятелства. Неговата агресивност се оказва единственото му средство за самозащита. Там, където не може да упражни насилие, Юрталана се оказва напълно безпомощен. В такова положение се озовава той при смъртта на Стойко, но тогава възможността да дава пари за лечение не му позволява да прецени достатъчно ясно колко е непригодно неговото поведение, да си даде сметка за реалното положение и за вината, която носи. И все пак зад неговия обичаен начин на държане прозира вече не делова целесъобразност, а опит да потисне вътрешния си смут: „Юрталана изсъхна и почерня като главня, затвори се още повече в себе си, стана нетърпелив, избухваше лесно и се караше като бесен и за най-дребните прегрешения. Имаше часове, когато той съвсем отпаднаше, гледаше с безразличие на всичко и само пушеше. Но това бяха като че ли някакви моменти на отдиш. След това той ставаше още по-нервен, ругаше на провала и издумваше думи, от които човек да потъне в земята.“ В това поведение е очевиден изчезването на предишната самоувереност

на Юрталана, а яростта му е прикритие за дълбоко чувствувано безсилие, опит да се защити от истините, които започват да му стават ясни. А и в изгонването на Севда, колкото и на пръв поглед то да изглежда напълно в духа на цялостното поведение на Юрталана, има много повече емоции, отколкото той обикновено си е позволявал дотогава. В омразата му към нея, в нежеланието му да я вижда край себе си се проявява същата безсилна ярост срещу съдбата, а не трезви съображения. Когато идва ред да прецени последиците от действието си (още преди да му е известно какво знае Севда за него), той се вижда принуден да надвие на чувствата си: „Имаше само един път: да се слобори със Севда. Цяло село тогава ще види и ще замлъкне.“

В поведението на Юрталана в този момент от развитието на сюжета очевидно започват да се губят белезите на неговата стабилност. Той вече не изглежда така неуязвим и непокатим, както в началото. И това е процес, който се развива и задълбочава, за да доведе до нови открития в края на романа, до ново и усложнено виждане за героя, основанията за което се подготвят от самото начало. Разклатената стабилност на Юрталана опровергава най-напред представата за единство в мотивите на неговото поведение. Стремещът към поддържане на инерцията, който в началото е насочен навън и регулира отношенията на Юрталана с околния свят, сега придобива все повече смисъла на психологическа самозащита. След смъртта на Стойко той е като ранен звяр. Той започва да се укрива във формите на своето поведение, за да отстрани от себе си реалното значение на загубите, които понася. Тази привидност на последователното продължаване на неговата установена линия на поведение, напълно изгубената връзка с реалната обстановка и изгубената вследствие на това възможност за адекватно реагиране се проявяват с пълна сила във финалния етап от развитието на сюжета, след като Севда обявява, че знае за Астаровото момче.

Най-решителният похват в самочувствието на Юрталана и в съзнанието му за взаимоотношенията му със света настъпва от този момент. Неговата най-важна и съдбоносна тайна е станала чуждо достояние и това променя цялата картина на зависимостите в неговия живот. Така както се гради върху принципите на неговото поведение, съдбата на Юрталана до този момент според представите му се изразява напълно чрез материалните отношения на вземане и даване. Той се държи здраво за тази представа, не иска да допусне, че в живота му е възможно да действуват и други сили и наистина успява да се укрепи за дълго време в тази система от критерии, въпреки че животът ѝ е нанесъл вече сериозни удари. Върху абсолютната и универсална валидност на неговите груби и ясни представи за зависимостите между хората се е градило до този момент изцяло неговото самочувствие, съзнанието му за собствената му сила. Всички негови успехи в живота са изцяло в сферата на материалните взаимоотношения и това също поддържа увереността му в непобедимата сила на притежанието. С рухването на тази увереност рухва и целият негов свят и се обезценяват усилията на целия му живот.

Думите на Севда, която обявява, че знае тайната му, го изправят именно пред откритието, че животът не му се подчинява, че в него действуват сили, които той е пренебрегвал напълно до този момент и пред които сега се чувства безпомощен. И най-забележителното в психологическата реакция на Караславовия герой в този момент е, че той се отказва да разбере тази истина, дълго време се съпротивява срещу нея и не я допуска до съзнанието си. Това вече е реакцията на едно болно съзнание, което преднамерено се крие от реалността, срещу която няма защитни средства. Минават цели денонощия, през които Юрталана пресмята непрекъснато какво може и какво не може да даде на Севда, води безкрайни въображаеми пазарлъци с нея и не допуска до себе си мисълта, че няма средства да промени основното — своята зависимост от нея. Трябва да се намеси жена му, за да го изтръгне от затворения кръг, в който той се е включил по своя воля, и

да му покаже, че това, което той заобикаля в мислите си, е една проста, достъпна за всекиго очевидност:

„— Ами ще ти даде ли документ? — попита старата. Юрталана изтръпна и я изгледа учуден.

— Какъв документ? За какво?

— За това, което ще ѝ дадеш — отговори троснато и убедително старата. — Че тя сетне може още да иска.

— Как да иска още? — чудеше се Юрталана, макар и да разбираше вече за какво наемваше жена му.

— Тъй на! — сопна се тя. — Човешкото око е ненаситно. Да речем, че ѝ дадеш, каквото сме решили, и тя приеме. Ами дали няма да зейне за още, като ѝ се услади, а?

Юрталана гледаше като попарен, смазан от този нов и важен обрат в цялата работа. Ето от толкова дни обмисляше всичко, а тази ясна работа не му хрумна, ха де! И ето, жена му му затгатва с простия си ум.“

Старата Юрталанка тук също мисли по инерция, но това с инерцията на един тромав ум, който се придържа до няколко прости и неизменни правила, които приема за задължителни при всички случаи. Тя не е способна да съобрази доколко нейните аксиоми могат да бъдат валидни и този път, но е заучила твърдо, че там, където се борави с пари, думата, която е непосредствено общуване, няма стойност, обвързващ е само документът — безличният материализиран израз на зависимост, отчуждена от преките, емоционално наситени и многостранни човешки отношения. Чрез нейната реплика обаче се разкрива, че правилото ѝ има и обратна валидност: в една драма, в която са намесени животът и смъртта, стойностите вече нямат паричен еквивалент и парите губят своята регулираща сила. Юрталанката не е в афектирано състояние, затова нейното грубо, непригодно за сложната ситуация мислене, все пак е по-близо до реалното състояние на нещата и има отрезвителен ефект върху съпруга ѝ. Заедно с това сцената между тях създава ярко внушение и за душевната криза, в която вече е изпаднал Юрталана.

След този разговор развързката на романа идва много бързо. Вътрешното напрежение у Юрталана нараства до краен предел, но той е възвърнал реалната представа за положението, в което се намира, и отново е способен да търси изход в определена посока. След като отначало безуспешно се опитва да си представи някакъв друг начин да обвърже Севда, той стига до единственото възможно решение, което може да му възвърне инициативата и да му позволи поне отчасти да бъде независим в своите действия — да се предаде сам на властите.

В сблъсъка със Севда дотук Юрталана е бил пасивната страна. Той очаква от нея решението, което ще сложи край на създаденото мъчителено напрежение. Тази зависимост е също един от важните фактори, които определят изключителността на психологическата ситуация, в която се намира в този момент героят на Караславов. Тя се прибавя към възобновения страх от разкриването на престъплението, за да разклати из основи неговата вътрешна стабилност. Дотогава той е свикнал тъкмо на противоположното — другите зависят от него и той им диктува условията си. Отношенията му с хората са вършини, решени изцяло в сферата на състезанието за житейско надмощие. Тъкмо това надмощие, поддържано неуморно, е единственият източник на вяра в себе си у Юрталана. Въпреки че на преден план изпъкват винаги другите проблеми, които той трябва да реши, този фактор за самочувствието на Юрталана определя в много голяма степен промените, които се извършват в поведението му. След като взема своето решение и му става ясно какво ще прави нататък, действията му отново стават уверени, точни и целесъобразни. Той подготвя най-подробно, с познатата си сигурност в практическите неща своето заминаване. Начинът, по който се извършва всичко това, обаче създава нови внушения. Последните приготовления и поръчките, които дава Юрталана на жена си, преди да тръгне, ни карат да мислим, че всичко това е окончателно. Юрталана тук изглежда вече изчерпан човек, който няма намерение да се върне отново към това, което оставя.

В страниците, посветени на последното решение на Юрталана, се проявява в пълна сила цялата многозначност на образа и се разкрива внезапно пролука към най-скритите му дълбочини. В различни планове на интерпретация неговите постъпки се осмислят по различен начин. От юрталановска гледна точка, т. е. от гледна точка на основната социална характеристика на образа, която е и характеристика на действителните му отношения с хората и изобщо със света, тази постъпка е безспорно най-целесъобразната. След като става ясно, че пазарлъкът със Севда е обективно невъзможно да бъде приключен, че Юрталана няма да получи стоката, за която плаща (а той се опитва да превърне в стока нещо, неподатливо на подобна операция), по-нататъшните преговори стават безсмислени и изходът трябва да се търси в друга посока. Популярното твърдение, че Юрталана отива да се предаде, за да не даде на Севда Голямата нива, може да има някакъв ефект като публицистично-изобличителен обрат на речта, но то дава изкривена и опростена интерпретация на образа, като при това я свързва с върховия момент от неговото художествено реализиране. Това, което определя действията на Юрталана, в никакъв случай не е някакъв собственически патологизъм. Той не е Плюшкин, който фанатично се вкопчва във вещите, без да се интересува от реалната им стойност. Напротив, неговата делова пресметливост и житейски реализъм не му изневеряват и стигат дотам, че той си прави сметка, какви изгоди могат да се извлекат и от самопризнанието. Тук Юрталана действа съвсем трезво с ясно съзнание за реалната обстановка.

Моментът, в който Юрталана е емоционално заслепен, е не този, в който той се отказва да даде каквото и да е от имота си на Севда, а тогава, когато мисли и пресмята какво да ѝ даде и е готов да дава с надеждата, че ще се откупи. В същност той тогава почти изживява в представите си и загубата на Голямата нива, въпреки че това му изглежда катастрофално и че не иска да я отстъпи на никаква цена, той все пак я включва в пресмятанията си за откупа, който би могъл да даде.

Мисълта за откупа не е нова у него. Още в началото той се опитва да разчисти сметките си със съвестта си чрез курбана, който дава на Бачковския манастир, като при това има чувството, че размерът на сумата, която ще пожертвува, ще трябва да е по-голям, за да е всичко сигурно — на Стойко е заръчано да не жали парите. По-късно, след ударите, които му се стоварват, на него вече му изглежда малко това дарение и разговаря с жена си за нов, по-голям курбани.

Исканията на Севда се свързват също със смъртта на детето и по този начин се включват в един ред с досегашните опити на Юрталана да намери паричен еквивалент на вината си и да я ликвидира. Именно това негово вътрешно чувство за вина, свързано постоянно в съзнанието му с необходимостта да се дават пари, го хипнотизира и обръква в отношенията му със Севда и го кара толкова дълго да смята, че с даване всичко ще се оправи — той предварително вече си е виушил тази мисъл. Въпреки голямото си нежелание Юрталана у себе си е приел необходимостта да се откупи с нещо голямо от Севда и отхвърля този вариант едва когато му става ясно, че такова действие е безсмислено. Но докато в сметките с бога Юрталана сам преценява размера на дарението, той няма възможност да ограничи исканията на Севда (по-точно на родителите ѝ) и това трябва да го насочи към нова оценка на нещата.

Юрталана не дава никога нищо безвъзмездно. Размерите на неговите дарения и откупи се определят от съзнанието, което има за вината си. Парите, които той дава, показват реалността на неговото чувство за вина. Тъй като основният стимул на неговия живот е придобиването, той е в стихията си, когато заграбва, а не когато дава, и никога не се е стремил да прецени значението, което неговите действия имат в живота на другите хора, жертвите, които прави, му изглеждат твърде големи. В началото и овенът му се струва напълно достатъчен. По-късно обаче вече не е така. Без той да си дава сметка, годините и пораженията, които те му

носят, старостта, която настъпва с тях, не притъпяват, а засилват неговата виновеност и очакването му за възмездие. Още докато е сигурен, че тайната му е запазена, той все пак се страхува от възмездието, което може да дойде изневиделица. Особено многозначителни в това отношение са преживяванията му, когато го викат при внезапно дошлия в селото околийски управител. Докато разбере, че е извикан за нещо друго, Юрталана изживява предварително целия ужас от разкриването на престъплението си. Въпреки че ударът, който му се стоварва с думите на Севда, е внезапен, реакциите на Юрталана, които идват след него, не са нещо неподготвено. Те са резултат от психологическо натрупване, което е разкрито в романа.

С този нов обрат в мислите и постъпките на Юрталана отпадат, разбира се, и всички негови намерения да откупува вината си с дарения и курбани. Всичко това е било опит за подменяне на стойностите, напълно присъщ на цялостното му поведение. Като свежда всичко до паричния му еквивалент, той в известен смисъл опростява и улеснява отношенията си със света, поставяйки всичко на обща основа, и то тази, която му е най-добре разбираема и позната. Това поддържа у него илюзорната увереност, че навсякъде може да приложи силата си и всичко еднакво се подчинява на неговите намерения.

Вярата на Юрталана в силата на парите се поддържа от значението, което те имат в собствения му живот, а също и от факта, че в тяхното придобиване той влага цялата си енергия и душевни сили. Когато в разговора със Севда възкликва: „Снащице! Севдичке! Какво приказваш ти! Голямата нива! Сърцето ми! Живота ми!“ сред своите афектирани възклицания Юрталана, без да съзнава, изрича една метафора, която обобщава двигателите на неговото съществуване. Наистина Голямата нива е животът на Юрталана, защото тя е выпълтеното съдържание на всичките му усилия. В нея той вижда и оценка на житейския си път, повод за задоволство и източник на самочувствие. Моментите в романа, когато Юрталана е представен доволен от себе си, добре разположен, отпуснат от вечното си нетърпеливо раздразнение спрямо околните, са свързани с придобивките около Голямата нива. Той си я представя и като пари, като „цял товар банкноти, навързани на топчета“ и възможността да борави с такива суми го издига над другите хора в представите му. За Севда мисли презрително: „Осемстотин хиляди лева! Знае ли тя какво значи това? Виждала ли е толкова пари?“ Голямата нива придобива някакво свръхзначение в текста на творбата. Неслучайно и Севда иска само нея и не приема никакви замени. Тя е станала нещо много повече от парче земя — символ на силата на Юрталана и материализиран израз на съществуването му. Както в „Татул“, и тук в имота е отчужден човекът с неговата биография и стремежи.

И все пак Юрталана трябва да разбере, че имотът не е равносетен на живота — нещо, което никога не достига до съзнанието на Мариола от „Татул“. Той увеличава сумата на откупа, който е готов да дава, за да се разплати за престъплението си, но винаги с мисълта, че ще запази всичко, както е било, че това, което смята за най-съществено, ще си остане на мястото. Надява се да снее отговорността от себе си с пресметнати жертви, които не засягат устоите на живота му. Той не си дава сметка, че не може да определя сам размерите на отговорността, която носи, както и не може да контролира докъде ще стигнат последствията от постъпките му. Всичко това е изцяло извън властта му и логиката на тези последствия го тласка вече към последните му решителни действия, които го извеждат извън рамките на отношенията, регламентирани от парите, и му налагат да отговаря пряко и лично, действително със собствения си живот за това, което е извършил.

Въпреки че Юрталана се подготвя да се предаде много пресметливо, обмисля подробно всички изгоди, които ще може да извлече от този ход и дори се надява,

че може да го оправдаят, като представи всичко по подходящ начин, дълбоко у себе си той не се надява на щастлив край и в поведението и мислите му не личи никакъв оптимизъм. Неговото решение му струва мъчителни усилия. Той трябва да пребори у себе си страха пред неизвестното, пред престъпването на границата, откъд която не може вече да се чувства сигурен и защитен. Първият пристъп на кураж му идва с представата за затвора, която, вместо да го изплаши, го успокоява: „Тази неясна представа за затвора го поуспокои малко. Какво пък, затвор — затвор. Та не живеят ли и там хора?“ Като че ли именно в този момент невидимата граница е прекрачена и Юрталана, вместо да разчита на условната броня на богатството си, търси опора във факта, че и той е човек като всички хора.

Мисълта за предаване се мярка в съзнанието на Юрталана дълго време и той я отхвърля, като се залъгва с фалшиви надежди за споразумение, докато най-сетне стига до ясно разбиране за положението, в което се намира, а заедно с това и до неосъзната преоценка на жизнените стойности. В периода, докато съзрява решението му, у него се извършват вътрешни процеси, които променят отношението му към живота. Прекрасният финал на творбата хвърля светлина върху пътя, който героят е изминал, за да стигне до едно ново душевно състояние, противопоставено на всичко, което е представлявал Юрталана до този момент:

„Разсъмваше се, когато излезе от селото. Небето избледняваше бързо, леката мъглица се дигаше заедно с последните жички на здрачевината и разкриваше заспалото поле, задрямалите оголели дървета и ниските полегати и черни хълмове в далечината. Всичко, додето поглед стигаше, му беше познато. По-напред той се мъчеше да зърне само свои ниви, свои дървета — сега всичко му беше мило и свидно. Мъка, неизпитвана друг път, стягаше сърцето му. Забравил всичко друго на света, той крачеше бързо, гледаше жадно и ненаситно хубавото заспало поле, мигаше и очите му се пълнеха със сълзи.“

Това е прощаване с живота, разбиран в неговия истински и най-възвишен смисъл. Героят тук внезапно е изскочил извън ограниченията, които му е налагал собственият му жизнен избор, за да се докосне до цялата неизмеримост на живота, до неговата безкрайност. . .

Как е възможно издигането на Юрталана до такава висота? Тези редове биха били необясними и неуместни, ако тълкуването на образа се придържа в еднолинейната схема на неговата социална активност. Но за Караславов Юрталана представлява интерес като силен човек, зареден с голяма жизнена енергия, способен самостоятелно да се утвърди в новото си социално положение. Силата на една човешка личност обаче не може да бъде нещо случайно. Тя има своите дълбоки източници и в тях именно се коренят противоречията на образа.

Най-забележителната проява на силата на Юрталана е скокът, който той е изживял в развитието си, промените, които сам е осъществил в живота си. Но тъкмо това показва, че за да извърши този скок, той се е отблъснал от друга опора. Началото на неговия път е чуждо на настоящето му на преуспял човек. Той носи у себе си наследство, от което се отказва, но което все пак си остава при него. В цялото развитие на образа присъствуват като подводно течение проявите на друг тип съзнание, които изпъкват там, където Юрталана не е способен да овладее обстановката със средствата на своя буржоазен практицизъм.

Последните мисли, с които приключва житейската борба на Караславовия герой, са в пълно противоречие с активната страна на неговата същност, която се е утвърждавала чрез неговите действия и е изпъквала на преден план в цялата творба. Последното пътуване на Юрталана през полето се намира в подчертана аналогия със сцената, предшествуваща убийството, когато той също тъй крачи сред царевичните ниви и в мислите му се проявява ярко неговата войнствена позиция в живота, разбиран единствено като състезание и борба за надмощие. В началото Юрталана, минавайки през царевичите, вижда са-

мо доходите, които ще се получат от тях, назовава имена, върви сред полето като сред тълпа от собственици, които си пречат и се изтикват взаимно, а той е най-силният от всички. В края той забравя да дели всичко на „мое“ и „твое“, усетил, че животът не може да се побере в тези тесни рамки, и се прощава с обич и болка с цялото поле, сред което се е родил и на което принадлежи отново, освободен от напрежението на борбата. Пълната противоположност на съдържанието на тези две сцени, така здраво свързани помежду си в цялостната структура на творбата, бележи крайните прояви на неговата вътрешна противоречивост.

Първата сцена отбелязва момента, в който изригват с най-голяма енергия агресивните свойства на Юрталана. Но веднага след това идва и първата силна и най-запомяща се проява на „несвойственото“ у него. Краят на Юрталана е връщане към изходните позиции на неговия живот, загатнати неведнъж в романа.

Потиснатите, законспирирани страни от психиката на Юрталана се активизират в такива изненадващи случаи от живота, когато неговата защитна система не е подготвена да реагира, а те са свързани неизбежно с най-важните и съществени проблеми на неговото съществуване. В своето настояще Юрталана по необходимост бори с повърхностната, външна страна на явленията. Той е активен, непрекъснато ангажиран в действия, от които винаги очаква преки материални резултати. На пръв поглед той изглежда напълно изграден като личност от буржоазен тип, но това не е така. Неговите съответстващи на социалното му положение отношения и оценки за света се разпростират преди всичко върху деловата сфера. За другите страни на живота той не е имал време да помисли и да ги оцени от своята нова гледна точка, да ги включи в системата на своето буржоазно мислене. Той е възприел известен стандарт на жизнено поведение, който съответствува на еднолинейното му настъпателно поведение на делови човек. Там, където е принуден да се поспре, да разбере какво става с него, той трябва да прибегва до понятия от друга система. Доколкото у Юрталана има общи понятия и мисли за живота, те са изградени на друга основа, не принадлежат към буржоазната му същност. Тъкмо това подсилва неговото голямо объркване в извънредните ситуации. Той се чувства незащитен и трябва да побърза да се върне към прагматизма си, за да придобие отново увереност. Ако практицизмът е изобщо буржоазна черта, у Юрталана той е доведен до такава крайност, че се оказва неприложим като цялостно отношение към живота. Отклонението от изпълнението на непосредствено практически житейски задачи при него означава и преминаване в друга система на мислене.

В романа се отделят два момента, в които Юрталана очевидно се отклонява от нормата на своето поведение и размишлява за себе си, за това, което представлява сам той, неговият живот и животът въобще, без да си чертае планове във връзка с това и да си поставя някакви определени задачи. Такъв размисъл в чиста форма, при който въпросите, които човек си поставя, са преди всичко вътрешна необходимост и не са непосредствено свързани с действие, възниква за кратко време у Юрталана след убийството на детето. Това нетрайно състояние на духа при него се разрушава при първото напомняне за практическите отношения, които могат да възникнат между него и родителите на убитото дете. Вторият момент на безкористен размисъл не е така краткотраен и той е свързан с принудителната пасивност на Юрталана, когато все още чака да дойде Севда и да му обяви решението си. Липсата на възможност да предприема сам някакви постъпки го поставя в странна и необичайна за него психологическа ситуация. Той трябва да седи, да чака и да мисли, в хода на мислите му се пробужда у него един отдавна забравен поглед за нещата:

„През толкова години Юрталана за пръв път имаше време да се вгледа отблизо и внимателно във всички животни, които шареха из двора му. Той мислеше за живота им, за съдбата им, за дяла им на този свят. Досега за него те бяха са-

мо стока — две кучета, стотина кокошки, крави, юнички, телета. Той не ги познаваше, за него те нямаха привички и характери като всички живи твари. Не им се радваше така, както човек може да се радва на едно същество, с което споделя мъките на труда. На младини той познаваше своите волове като дланите на ръцете си, говореше им като на свои другари и те го разбираха. Когато някой от тях умреше или го продаяха, той го жалеше като загубена близка душа, дни наред му беше чоглаво и особено му беше мъчно, когато идеше някъде, дето наскоро бяха работили заедно. . . . Юрталана мислеше за миналото, мислеше за настоящето и погледът му падна върху едно гаро петле, което крачеше гордо и самодоволно край дувера. То беше безгрижно и щастливо. Юрталана виждаше и разбираше това. И кой знае защо, той се замисли върху своето тежко положение и в съзнанието му мина бързо и ясно представата за оня страшен и непоправим удар, който ще се стовари върху главата му, ако Севда обади за убийството на Астаровото момче. „Ако каже?“ — клатеше се Юрталана замислен. — „Може и да каже, няма нищо чудно!“ Скова го страх, той дишаше мъчително, гледаше навън и си мислеше колко хубаво би било, ако се превърнеше на бездушно, безстрастно и загубено нещо на този свят. . . .“

В това кратко надникване във вътрешните състояния на Юрталана се разкриват много страни от неговите нови изживявания и душевни промени: мъчителната потиснатост, която го кара да се вглежда в петлето, което се разхожда, и да разбира колко е щастливо и безгрижно: пълното отчаяние, до което го води многократно изживеният ужас от разкриването на престъплението му. . . . Но над всичко доминира неговото ново и различно отношение към живота, който наблюдава край себе си.

И тук отново Юрталана чувства връзката си с другите живи същества пряко и непосредствено, като нещо, притежаващо ценност само по себе си. Но този път това не е моментно прозрение в същността на нещата, а възвръщане към себе си. Този размисъл е начало на едно по-трайно душевно състояние.

Когато говорим за завръщане към себе си, ние обикновено разбираме вглеждане в своята човешка същност и търсене на съответствие между нея и външните форми на битието. Но при Юрталана това означава и връщане назад във времето. В тези кратки мигове на търсене на някакъв по-общ критерий и опорна точка в живота, независими от прекия интерес, Юрталана се обръща винаги към миналото си. То е неговият източник на общи понятия и мисли за живота. Човешкото у Юрталана винаги се пробужда в допир с миналото. В сцената след убийството старовремското копченце на ризата на детето, дошло навярно от дрехата на дядото, връща Юрталана към спомена за собственото му детство и го кара по-силно да усети връзката си с детето, ценността на прекъснатия му живот. Когато се замисля за животните в двора, а по същество — за значението на живота във всички негови прояви, той си спомня отново за отминали времена, когато това моментно виждане на нещата е било постоянно негово отношение към тях и на животните той е гледал не като на стока, а като на живи същества, с които е свързана съдбата му.

Необходимостта да се замисли над себе си, да се опита да прецени своята съдба на основата на някакви по-широки критерии за Юрталана се реализира винаги с поглед назад и опит да си припомни отдавна забравени неща. Това се превръща в своеобразна закономерност, проведена последователно в целия роман. Общите мисли и критерии за живота сякаш изобщо липсват в настоящето на Юрталана. Той може да ги търси единствено в миналото, в това, което е наследил от предишните поколения. Източникът за моралните му преценки е също там. И колкото да изглежда странно и нелогично, понякога той също недоволствава от установяването на този нов тип егоистични взаимоотношения, които сам той утвърждава най-активно с цялото си поведение. Така става например, кога-

то той се отбива да пие вода на Еминаговото кайначе. В старо време се е намерил някой благороден турчин, който каптирал извора, а след това камъните били разграбени, доброто дело — разрушено. Юрталана пие вода от замърсеното и затлачено изворче, изпълнен с мрачно раздражение срещу „проклетите му хора“, които „всичко крадяха и изпочупваха“. Раздразнението му, разбира се, идва от личното неудобство, което му е причинено, но все пак интересното е, че и той смята новото време за деградирало в морално отношение, защото нормите му за морална преценка, доколкото изобщо му са нужни, не принадлежат на неговата новоизградена буржоазна същност.

В своето буржоазно битие Юрталана е подчертан индивидуалист. Цялото му поведение го противопоставя на другите хора. Той последователно прекъсва връзките си с тях, руши единството си със света.

Последните страници от романа дават едно рядко по силата си внушение за човешка самота. Неподвижното виждане през прозореца по цял ден, безконецното кръжене около мисли, които не могат да бъдат споделени с никого, са белезите на една криза, протичаща в пълна изолация, без никакъв излаз навън. И това, че нуждата на Юрталана да се докосне до друго живо същество, да се разтовари душевно, като се вживее в чужда съдба, се проявява в неговия интерес към животните в двора, показва до каква степен пътят му към хората е преграден. Но това показва също, че прекъснатата връзка с хората се изживява като болезнено състояние. Юрталана чувствава нужда да я замени с нещо друго, за да отговори на душевни потребности, които са вкоренени дълбоко у него.

Като индивидуалист Юрталана също не е цялостно изграден и завършен. В борбата си за надмощие той се откъсва грубо и рязко от останалите хора, като им противопоставя цялата си агресивност, но не е достатъчно еманципиран като индивидуално съзнание, за да може да отдели от себе си и да осъзнае всички свои отношения със света. Апаратът от понятия, с които борави, е оформен стихийно, без нито едно от тях да е подложено на критична оценка. Твърде бързо е изскочил Юрталана извън лоното на родовата, колективно оформена система на мисли и оценки за света, в която самосъзнанието на отделната единица се реализира в неразривна връзка с окръжаващите я, като част от тяхната общност, за да може да се оформи изцяло като личност от друг тип. Това, което той е научавал в началото на жизнения си път като естествена мярка и ред на нещата, си остава неопровергано във всички случаи, когато това не се налага от практиката на Юрталана. А дори и тогава старите правила и оценки не се опровергават, а просто се отхвърлят като нещо, което пречи. Сентенциите на Юрталана не са някакво новоизградено виждане за нещата, а просто отрицание на старите пословици, обичаи, правила. Това му дава неговият личен опит. Мъдростта му е мъдрост с обратен знак. Затова отреченото остава по необходимост. Макар и в отрицателен смисъл, то дава в много голяма степен съдържанието на новия мироглед на Юрталана.

Индивидуализмът на Юрталана е също тъй прагматичен, както и всички други негови буржоазни черти. Със създаването на този характер Караславов прониква в някои дълбоки закономерности на българското развитие и осветява от нов, съвършено своеобразен ракурс този голям проблем на нашата литература след Освобождението, който вълнува българските писатели както като социална проява, така и като проблем на личността, и поставянето му почти винаги придобива трагичен оттенък. В интерпретацията на Караславов тези два аспекта на проблема за индивидуализираното съзнание изпъкват в нова, непозната преди него връзка. Още преди да е осъзнал ясно себе си като личност, без да е изпитал повишеното самочувствие от това осъзнаване, Юрталана вече изживява своя банкрут в това отношение. Неговото обособяване го води до отчаяние и вътрешна капитулация.

Историята на престъплението на Юрталана, която става двигател на сюжетното развитие на романа, е не само средство за разкриване на социалните връзки и взаимоотношения на героя. Тя става и история на неговото отношение към човешките норми, такива, каквито ги е наследил, без да ги подлага на оценка и съмнение и които се е опитал по-късно да забрави, но не е успял. Мисълта за престъплението, която не напуска Юрталана в продължение на целия роман, активизира потиснатите в отделни моменти страни от психиката му. По този начин в композиционно отношение се образува веригата, която съединява двете сцени на самотния път на героя през нивята в началото и в края на романа, обединяващи с пълната противоположност на своето съдържание началото и края на неговото развитие.

Човешкото в психиката на Юрталана е това, което по някакъв начин го свързва с другите хора, със света и живота изобщо. То се проявява винаги в противоречие с неговата войнствена активност, която го тласка да завоюва жизнени територии, да издига прегради около себе си. Вълнението, което в края на романа пълни очите му със слъзи, неговото силно и всеобемащо усещане за присъствие в живота и за сбогуване с него става така значимо и дълбоко, защото той вече не е погълнат само от своята собственост. В този момент, в който той обгръща с погледа си с обич цялото поле, светът отново придобива за него целостта си, а заедно с това величието и смисъла си. Поражението на Юрталана е реабилитация на неговите вътрешни възможности. То трябва да докаже, че като човек от народа със своите заложби Юрталана е бил нещо по-добро и значително от действителната си реализация в живота. Това не е роман за нравственото прераждане на човека, а за неговото дълбоко, непоправимо житейско поражение и тъкмо по този път Караславов ни дава възможност да надникнем в скритите, потиснати страни на неговата психика.

Пейзажът в тази сцена е непосредственият носител на нейния висок патос. Такава е неговата функция изобщо в романа. Видът на полето, свързано винаги с епитета „хубаво“, внася патетична и възвишена струя в повествованието. То се свързва и с радостта на Севда при пътуването до манастира, когато светът, все още непознат, сякаш се разтваря пред нея, пълен с най-хубави обещания: „Толкова години тя беше гледала отдалече тази планина и все си мислеше, че е висока като стена и че зад нея пак започва толкова равно и хубаво поле с ниски хълмчета и малки могилки, каквото беше тяхното поле. . .“ Това поле, родно за всички, също има обединяващо значение. То определя най-дълбоката основа на общността между хората, на единството на света не само вътре в рамките на романа с неговите лица и събития. Като символ то се стреми да разчупи тези рамки, да установи пряка връзка с читателя и да включи и него в единството, което изгражда. В тази земя са и нашите корени. Миналото, от което води началото си всичко, представено в романа, засяга най-пряко и непосредствено автора, но също и нас.

Човешкото у Юрталана се оказва в крайна сметка миналото, наследеното светоусещане, което го свързва с народа, от който той е произлязъл. Същевременно тук е и неговата сила, източникът на огромната жизнена енергия, която той носи у себе си. Тази сила се изявява в едно голямо противоречие и в края на краищата се оказва насочена срещу самия него и го унищожава. В последна сметка става ясно, че той не може да издържи на тази роля в живота, която сам е избрал. Твърде голямо напрежение на силите му струва този скок в друго време и друг тип взаимовръзки с хората, който той е предприел, и твърде много празноти и неизяснени моменти оставя у него това бързо придвижване. Човешкото, което се противопоставя на буржоазната безчовечност у него, не е теоретична антитеза. То е психологическа реалност, която присъства, ненапълно изкоренена и у самия него, като потисната душевна потребност, която в критичните моменти

разклаща неговата устойчивост и го изправя пред безпътница, неувереност в себе си и невъзможност да следва избраната форма на поведение.

Нееднородната душевна структура на Юрталана прави твърде остър и разрушителен сблъсък между различните тенденции, които съществуват у него. Неговата стабилност в живота се оказва само външна. Вътрешното устройство на Юрталана не съответствува на неговия социален статус и в критични моменти той не може да намери опора нито у себе си, нито в колективния опит, с който е скъсал. По този начин изолацията и самотата на Юрталана достига най-крайната си възможна степен. Той няма собствена среда, на чийто опит и традиции може да разчита, тъй като преходът от патриархално към буржоазно съзнание у него не е станал въз основа на постепенни натрупвания и промени в поколенията. Тези страни у него, които определят неговата принадлежност към новото време на капитализма, са оформени неосъзнато, единствено въз основа на собствен му опит, обусловен стихийно от логиката на социалното му поведение. Между двете системи на мислене, възприемане и оценки за живота, които съжителствуват у Юрталана, тази, която е господстваща, е по-фрагментарно и непълноценно развита.

Цялото съществуване на Юрталана се гради върху такива парадоксални противоречия. Новата социална сила, която представлява той, се оказва лишена от възходящ етап на развитие. У Юрталана на преден план изпъква разрушителното, а не градивното начало. Много по-голяма тежест в неговата биография има това, което той руши и унищожава, отколкото това, което въвежда като ново в живота. Новото на Юрталана изобщо е лишено от стойност в романа, то е в самия си зародиш дискредитирано. От чуждите литератури е познат и типът на положителния делови човек, но Юрталана не е такъв. Той не е Робинзон, който изгражда в съзнанието си цялостен модел на света от буржоазен тип и се стреми да го реализира на дело. Светът на Юрталана е лишен от цялост. Юрталана в своето ново битие, което е равнозначно на агресивната страна на неговата личност, представлява едно примитивно съзнание, освободено от морални задръжки, от чувството за връзка с другите хора и на дълг спрямо тях и спрямо живота изобщо.

Разрушителната сила на новите принципи на поведение и отношения с хората, върху които се гради буржоазната личност, се проявява в този роман не като далечна и скрита възможност, за която е нужно време, за да съзрее и да се прояви, а незабавно — в живота на едно единствено лице. Това, което при други условия, в друга литература би могло да бъде роман на поколенията, започва и приключва в този случай само в една биография. Възходът и упадъкът на една историческа сила са концентрирани в личната съдба на Юрталана. Тук няма поколения, които да разкриват еволюцията на класата, но в развитието на героя се съдържат няколко исторически етапа.

В този роман, както и в по-ранните творби на Караславов, собственическата форма на отношения между хората е осъдена от комунистическия мироглед на писателя, от страна на бъдещето, което трябва да дойде и за което воюват неговите положителни герои. Но тук, в „Снаха“, такова осъждане има и от страна на миналото. В живота на Юрталана са опропадени неговите най-добри заложби, осакатено и изкривено е наследството, което той притежава. Бъдещето, към което обръща погледа си Караславов, трябва да реализира връзките, прекъснати от Юрталана. То трябва да има по-здрави и дълбоки корени от безплодното и късогледо делово настояще на Караславовия герой.

Можем да кажем, че със „Снаха“ се изчерпва една от големите теми на нашата литература. С този роман по въпроса за стихийната страст за натрупване на земя сякаш е казано всичко съществено. Оттук въпросът за развитието и промените в живота може вече да премине в друга плоскост.